

Розділ 3 Морфологія ландшафту

- 3.1 Ландшафт. Різні трактування терміну «ландшафт»
- 3.2 Просторова структура ландшафту
- 3.3 Морфологічні одиниці ландшафту (фація, урочище, місцевість)
- 3.4 Типи морфологічної структури ландшафтних комплексів
- 3.5 Особливості ландшафтної структури гірських територій

1. **Ландшафт** (від нім. land — земля, schaft — суфікс, що виражає взаємозв'язок, взаємозалежність) – це конкретна територія, яка має єдиний **геологічний фундамент** (місцева геологічна структура), один тип рельєфу (одна морфоскульптура), однаковий клімат, зональний тип ґрунтів і рослинності (у межах однієї природної зони), специфічний набір урочищ та місцевостей.
2. **Конкретними (індивідуальними) ландшафтами можна назвати Хотинську широколистяно-лісову височину, Бельцьку лучно-степову рівнину в Молдові та ін.**
3. **Єдність геологічного фундаменту** означає однаковість корінних (неогенові, палеогенові тощо) і четвертинних (ґрунотвірних) порід. Прикладом останніх є **алювіальні (продукт діяльності річкових вод) і водно-льодовикові (діяльність талих вод льодовика)** відклади. Відповідно формується ландшафт з одним типом рельєфу, **наприклад, долинно-терасовий** та ін.
4. **Однаковість клімату** проявляється через мезокліматичні характеристики (головним чином температури січня і липня місяців, сума температур більше + 10 °С, річна сума опадів, відношення зимових опадів до літніх).
5. **Носіями зонального типу ґрунтів і рослинності** є вододільні місцевості (елювіальні місцеположення), їх генезис залежить, головним чином, від співвідношення тепла і вологи, літології та характеру залягання поверхневих гірських порід.
6. **Ландшафт** має специфічний (індивідуальний) **набір урочищ і місцевостей**, які формують його **горизонтальну (морфологічну)** та **вертикальну (або**

3.1 Ландшафт. Різні трактування терміну «ландшафт»

Серед учених існують *три* трактування терміна «ландшафт»: загальне, типологічне та індивідуальне.

- 1. Загальне трактування:** ландшафт є синонімом природного територіального комплексу. (Це погляд Мількова Ф.Н.; Арманда Д.Л. та ін.). Згідно з цим трактуванням ландшафт таке ж загальне поняття, як рельєф, ґрунт, клімат, і може бути застосований для різних за розміром і складністю територій (наприклад, **ландшафт Руської рівнини**, **ландшафт Карпат**, **лучний ландшафт**, **болотний ландшафт** і т.д.).
 - 2. Типологічне трактування** – це ландшафти, які можуть поєднуватися за типовими ознаками в певні групи (види, роди, типи, класи) і повторюються у межах певних територій. (Вчені Полинов Б.Б., Гвоздецький М.О., Маринич О.М., Шищенко П.Г.). У практичній діяльності (наприклад, при **оцінці природних ресурсів**) доцільніше розробляти ті чи інші норми стосовно до типових ландшафтів, ніж для кожного ландшафту окремо. Тому типологічна класифікація має практичне (прикладне) значення. Вона є основою для дослідження, картографування і наукового опису ландшафтів різних територій.
 - 3. Індивідуальне трактування:** ландшафт розуміється як конкретний, неповторний ПТК, має власну географічну назву - **Шацький ландшафт** (Солнцев М.А., Геренчук К.І., Ісаченко А.Г., Ніколаєв В.О., Давидчук В.С.). Відповідно до цього трактування ландшафт є складовою частиною більших від нього територіальних одиниць (ландшафтного району, ландшафтної області і т.д.).
- Порівняння індивідуальних ландшафтів дає можливість встановити їх типологічні ознаки і систематизувати або класифікувати їх. Це свідчить про те, що ландшафт можна розглядати як із типологічних, так і з індивідуальних позицій. Вони не суперечать один одному, а взаємодоповнюються, тому доцільне використання обох трактувань.

3.1 Ландшафт. Різні трактування терміну

«ландшафт»

Ландшафт – це вузлова одиниця в ієрархії ПТК (додаток А, рис. А.3).

- Тобто, з одного боку, ландшафт є закономірно побудованою системою локальних ПТК (місцевість, урочище, фація).
- З іншого боку, він одночасно виступає частиною ПТК більш високого рангу (фізико-географічного або ландшафтного району, області, провінції і т.д.), які сформувалися внаслідок територіального об'єднання (інтеграції) окремих ландшафтів.

- Все це зумовлює його специфічне вузлове положення в системі таксономічних одиниць фізико-географічної (ландшафтної) диференціації.
- Маючи справу з ландшафтами, потрібно звернути увагу як на індивідуальні їх риси, так і на типологічні особливості груп, в які вони об'єднуються.

Рисунок А.3 – Схема співвідношення таксономічних одиниць ландшафтної диференціації території (індивідуальних, типологічних, морфологічних)

Розділ 3 Морфологія ландшафту

3.2 Просторова структура ландшафту

Структура ПТК – це просторово-часова організація (упорядкованість) або взаємне розташування частин і засобів їх з'єднання []. Виділяють **вертикальну** (або компонентну) і **морфологічну** (горизонтальну) структури.

- 1. Вертикальна структура ландшафту** – це послідовне розташування компонентів по вертикалі (за ярусами): приземний шар повітря, рослинний і тваринний світ, ґрунти, поверхневі води, гірські породи, підземні води. Разом із тим перелічені компоненти формують відповідні сфери (атмо-, біо-, педо-, гідро-, літосфера), які тісно взаємозв'язані.
- 2. Обмін речовиною і енергією між окремими ярусами (сферами) відбувається по вертикалі.** З одного боку, це підняття водних розчинів по капілярах ґрунту і всмоктування їх кореневою системою, просочування атмосферних опадів, їх випаровування, висхідні потоки повітря, випадання органічних рештків і пилу і т. д.
- 3. Морфологічна структура ландшафтів.** Це упорядковане просторове розташування морфологічних одиниць у межах ПТК більш високого рангу. Обмін речовиною й енергією між окремими ПК відбувається шляхом підземного ґрунтового стоку, стікання атмосферних опадів по схилах та ін. Важливу роль при цьому відіграють різні види міграції хімічних речовин (водна, атмосферна, біогенна, механічна та ін.). **Тут, окрім радіальної, виникає специфічна латеральна міграція речовин.**

3.3 Морфологічні одиниці ландшафту (фація, урочище, місцевість)

Основними об'єктами польових досліджень є ПТК низького рангу – фації, підурочища, урочища, місцевості.

Складність будови геосистеми знаходиться в прямій відповідності з її рівнем (рангом), тому всі ознаки і властивості геосистем потребують конкретизації і роздільного розгляду стосовно різних ступенів геосистемної ієрархії.

- Необхідно розрізняти **три головні рівні організації геосистем: планетарний, регіональний і локальний**, або топічний (від грецьк. topos – місце).
- **Планетарний рівень** представлений на Землі в єдиному екземплярі – географічною оболонкою. Термін «географічна оболонка» походить від назви науки і не несе ніякого змістовного навантаження (у назвах окремих земних сфер таке «навантаження» міститься: атмосфера перекладається як *повітряна* оболонка, гідросфера — як *водна* оболонка і т. д.). Тому пропонувалися різні найменування цієї оболонки. Найкоротший і точніший термін — **епігеосфера**, що в буквальному перекладі означає «**зовнішня земна оболонка**», як її вперше і визначив ще в 1910 р. П. І. Броунов.
- До геосистем **регіонального рівня** належать великі і досить складні за будовою структурні підрозділи епігеосфери – фізико-географічні, або ландшафтні, зони, сектори, країни, провінції та ін.
- У цьому ряді необхідно виділити основну, або вузлову, сходинку – **ландшафт**. Якщо весь ієрархічний ряд геосистем уявити у вигляді сходів з багатьма сходинками, нижня з яких – фація, а верхня – епігеосфера, то ландшафт можна порівняти зі сходовим майданчиком, що розділяє нижній проліт сходів (що відповідає системам топологічної розмірності) і верхній (відповідний системам регіональної розмірності).

3.3 Морфологічні одиниці ландшафту (фація, урочище, місцевість)

Співвідношення між індивідуальними і типологічними категоріями геосистем схематично відображені на **рис. А.2 (додаток А)**.

Ландшафтна фація – це найпростіший ПТК, який займає елемент мезоформи рельєфу (одну грань) або його частину, всю мікроформу або її частину, з однаковою літологією поверхневих (ґрунтових) порід, однакоvim характером ґрунтового зволоження, одним мікрокліматом, однією ґрунтовою відміною і одним біоценозом (в умовах непорушеної природної рослинності).

- Отже, з діагностичних ознак випливає, що фація характеризується найбільшою однорідністю природних умов. Вона може займати частину або весь елемент мезоформи, частину або всю мікроформу (днище западини, схил яру, вершину піщаного валу на терасі й ін.). Однакова літогенна основа забезпечує однорідність умов існування рослинності (тепловий режим, баланс вологи й мінеральних речовин).

Рисунок А.2. Співвідношення між індивідуальними і типологічними категоріями геосистем

- Грань або фація:**
1. полого-дільняк вододілу з вилуженими середньосуглинистими чорноземами, розорана;
 2. пологий схил балки з темно-сірими лісовими важкосуглинистими ґрунтами, розораний;
 3. днище балки з лучно-болотними ґрунтами і злаково-осоковою асоціацією;
 4. мікропониження (старичного типу) на заплаві, з дерновими глеєвими важкосуглинистими ґрунтами, під щучником (займає всю мікроформу рельєфу);
 5. схил яру західної експозиції, що росте в покривних суглинках, незадернований (займає частину мезоформи)

3.3 Морфологічні одиниці ландшафту (фація, урочище, місцевість)

Співвідношення між індивідуальними і типологічними категоріями геосистем схематично відображені на **рис. А.2 (додаток А)**

За своїм походженням **фації** поділяються на

1. **природні (корінні)** та
2. **антропогенні (похідні).**

- В умовах порушеного природного рослинного покриву, де корінний фітоценоз не зберігся або зберігся лише частково, бувають випадки, коли в межах однієї фації зустрічається кілька фітоценозів.
- Наприклад, поряд із бучиною розміщений березняк або суходільні луки. У таких випадках вирішальне значення має літогенна основа, тобто рельєф, літологічний склад поверхневих порід і ґрунтовий покрив.

- Там, де втрутилася людина, на ділянці однієї фації може бути кілька фітоценозів.
- Єдність рослинного угруповання (фітоценозу) у межах фацій властива тільки територіям із непорушеним рослинним покривом.

Рисунок.А.2 – Схема ієрархії геосистем

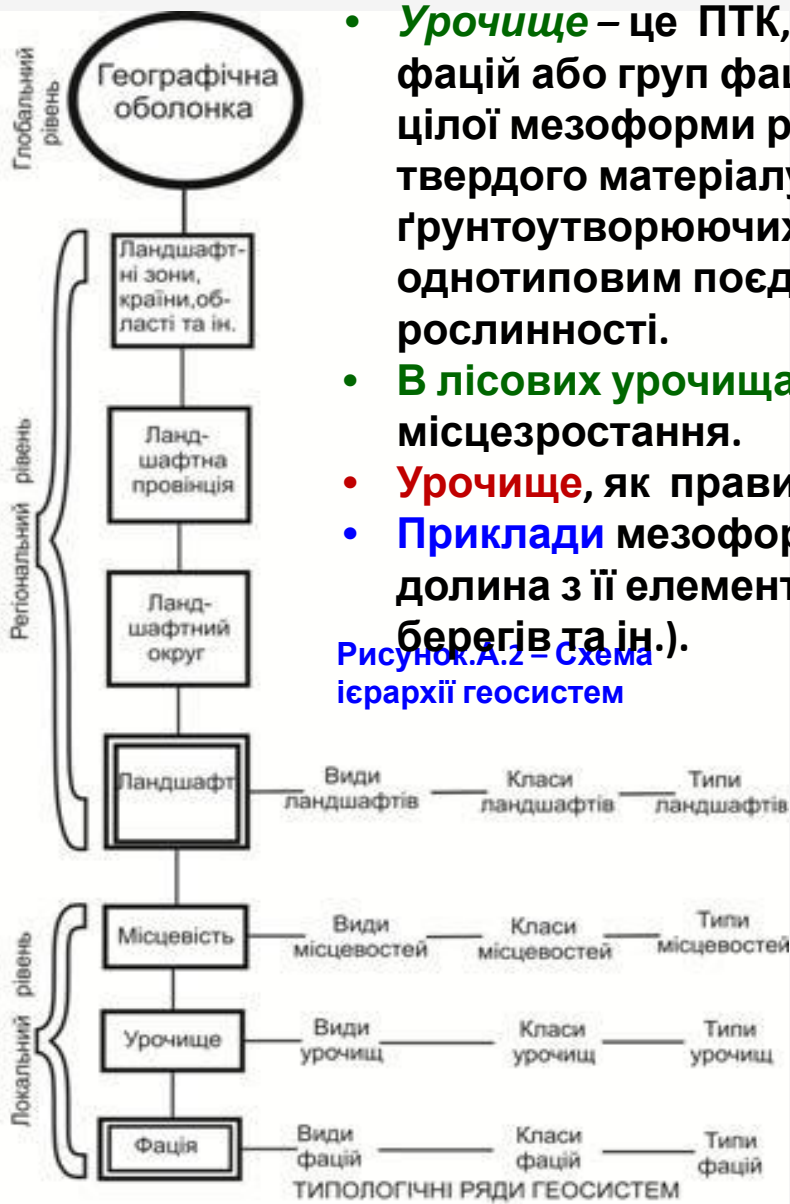

3.3 Морфологічні одиниці ландшафту (фація, урочище, місцевість)

Основною морфологічною одиницею ландшафту є **урочище**, яке виділяють при будь-якому ландшафтному дослідженні.

- **Урочище** – це ПТК, який складається з генетично взаємозв'язаних фацій або груп фацій (підурочищ), утворених у межах частини або цілої мезоформи рельєфу, з однаковою спрямованістю руху вод і твердого матеріалу, однорідністю літологічних відмін ґрунтоутворюючих порід (глини, суглинки, піски і ін.), однотиповим поєднанням тепла і зволоження, ґрунтових відмін і рослинності.
- **В лісових урочищах** зберігається один тип лісорослинних умов місцезростання.
- **Урочище**, як правило, утворюється у **межах мезоформи рельєфу**.
- **Приклади** мезоформ: балка, яр, вододільна рівнина, річкова долина з її елементами. — заплава, надзаплавна тераса, схили **берегів та ін.**)

Рис. 1. А. 2 – Схема ієрархії геосистем

Крім того, урочища відрізняються не лише складнішою будовою, а й більшою вертикальною протяжністю (охоплює ґрунтоутворюючі породи, четвертинні відклади).

Приклади урочищ: **нижньотерасова рівнина, утворена суглинками, з типовими чорноземами під ріллею; слабоеродований схил долини, складений глинами, з темно-сірими лісовими ґрунтами, під свіжою дібровою; пологосхилова балка, врізана в суглинки, із вилуженими чорноземами, під багаторічними насадженнями.**

У пологосхилівій балці можна виділити **підурочища** за експозицією схилів (наприклад, **схил північно-східної й південно-західної експозиції та підурочище** днина). У такому випадку урочище відповідає

3.3 Морфологічні одиниці ландшафту (фація, урочище, місцевість)

- **Характерними урочищами** рівнинних ландшафтів можуть бути ПТК, які утворились у межах таких мезоформ рельєфу, як плоска вододільна рівнина на суглинках: надзаплавна тераса певного рівня й однакової будови; незначна балка або яр, що врізані в однорідні породи; западини між грядками і т.п.
- **При заляганні пластів різних порід** уздовж і упоперек схилів або зміні різних корінних рослинних формацій урочища займають не весь схил, а тільки його частину. Бувають випадки, коли одна балка вміщує три самостійних урочища, що зумовлено передусім різноманітністю літології порід. Подібні балки належать до складних урочищ.
- *За своїм значенням у морфологічній будові ландшафту урочища поділяються на чотири види:*
 - **1) домінантні**, або фонові (займають великі площі і трапляються часто);
 - **2) субдомінантні** (трапляються теж часто, але займають менші площі);
 - **3) рідкісні** (трапляються зрідка, наприклад, на виходах вапняків);
 - **4) унікальні** (трапляються тільки 1 раз).
- **Перші два** є основними при формуванні місцевостей, два останні вважаються доповнюючими, або підлеглими.
- **З точки зору господарського використання, першочергове значення мають фонові урочища.**
- **На відміну від урочищ унікальних, рідкісних урочища** розташовані цілими групами і разом з фоновими формують ландшафтні місцевості.
- **Урочище є основним об'єктом польового ландшафтного картування як на рівнинах, так і в горах.**
- **Підурочище** – це ПТК, складений із генетично і динамічно пов'язаних фацій у межах одного елемента мезорельєфу однієї експозиції (**наприклад, крутий (до 25°)**

3.3 Морфологічні одиниці ландшафту (фація, урочище, місцевість)

Місцевість – це складна морфологічна одиниця ландшафту, яка утворюється з урочищ і фацій, з одним типом комплексів мезоформ рельєфу, однорідною геологічною основою, місцевим кліматом, із переважанням одного підтипу (типу) ґрунтів і рослинності.

Формування місцевості пов'язано, головним чином, із варіаціями геологічного фундаменту (літологія і вік порід) і рельєфу.

Приклади місцевостей:

вододільна рівнина утворена суглинками на неогенових глинах, із чорноземами, вилуженими й опідзоленими, розорана;

нижньотерасова рівнина, утворена суглинками на сарматських вапняках, із чорноземами карбонатними, під ріллею;

вододільно-хвилясті рівнини, утворені важкосуглинистими породами на глинах, із сірими лісовими ґрунтами і ділянками свіжої діброви.

Рисунок.А.2 – Схема ієрархії геосистем

- У назві місцевості, як правило, відображають тип рельєфу, характер геологічного фундаменту.
- Ознаки ґрунтового-рослинного покриву включають основні різновиди і угруповання основних урочищ.
- Кліматичні й гідрологічні умови характеризуються опосередковано, через біогенні компоненти.

3.3 Морфологічні одиниці ландшафту (фація, урочище, місцевість)

1. Для ландшафтів підвищених рівнин із долинним розчленуванням (наприклад, Прут-Дністровське межиріччя) як окремі місцевості можна розглядати ділянки вододілів (межиріч), терас, заплав, із характерним кожній із них поєднанням урочищ.
 2. Для територій із значним вертикальним і горизонтальним розчленуванням окремими місцевостями є ділянки обширних схилів із великими зсувними цирками, врізаними в глинисті породи, або ділянки еродованих схилів, утворених суглинками з близьким заляганням вапняків.
 3. В окремих випадках місцевості виділяються в межах одного ландшафту не за відмінностями в якісному утворенні урочищ, а лише в кількісному відношенні, наприклад, ділянки заболоченої заплави рівнини з більшою або меншою участю болотних урочищ.
 4. Крім того, як окремі місцевості можна розглядати фрагменти чужих ландшафтів серед даного ландшафту. Так, серед лісостепових, добре дренованих рівнин трапляються ділянки надлишково зволжених широколистяно-лісових ПТК.
- **Місцевість** найчастіше є об'єктом середньомасштабного картографування й камерального узагальнення.
 - Названі морфологічні одиниці об'єднуються в більш складніший ПТК – ландшафт (вид ландшафту).

3.4 Типи морфологічної структури ландшафтних комплексів

- Однією з діагностичних ознак ландшафтів є їхня **морфологічна структура** – порядок взаємного розташування морфологічних одиниць на території даного ландшафту.
- Якщо морфологічна структура змінюється, то це означає, що ми перейшли в інший ландшафт.
- **Розрізняють** кілька типів морфологічних структур ландшафтів **за походженням** їхньої **літогенної основи**:
 - флювіальний,
 - моренний,
 - еоловий,
 - морський узбережний,
 - карстовий,
 - низькогірний,
 - куестовий та ін.
- **Морфологічна** структура урочищ залежить від **форми мезорельєфу** (опукла, увігнута, плоска, дрібнохвиляста тощо), **літологічного складу** і **потужності материнських порід ґрунту**.
- **Найпоширеніші** такі типи морфологічних структур урочищ: дифузна, плямиста, концентрична, переміжна, смугасто-ступінчаста, мозаїчна.

3.5 Особливості ландшафтної структури гірських територій

- Диференціація гірських країн більш складна, ніж рівнинних, у зв'язку з появою висотної поясності, яка переважає інші закономірності.
- **Значні відмінності ландшафтів у горах** зумовлені як **зональними** й **азональними** причинами, так і місцевими **орографічними** і **структурно-літологічними факторами**.
- **Орографічні фактори** – це експозиція схилів (макросхили, другорядні схили), густота ерозійного розчленування, глибина врізу долин, їх напрям та ін.
- **Важливо врахувати солярну експозицію**, яка найбільшого значення набуває в помірному поясі, і вітрову, або циркуляційну. Остання має значення як бар'єр на шляху холодних повітряних мас, який підвищує ефект солярної експозиції на південних схилах і переймає вологу (інтенсифікуючи діяльність циклонів) на навітряних схилах.
- **У бар'єрній тіні можуть утворюватися холодні пустелі (Памір)** або міжгірні улоговини з більш сухим кліматом. Спостерігається й інверсія висотних поясів, тобто обернена послідовність їх за висотою (Південний Урал).
- **Добрий приклад впливу структурно-літологічного фактору – Кримські гори.** Тут на **глинистих сланцях і пісковиках** (таврична формація) **ростуть ліси**, а на **вапняках** (юри) – **степ**. Отже, границя цих порід є межею різних ландшафтів.

3.5 Особливості ландшафтної структури гірських територій

Гори в плані утворюють ландшафтні яруси : 1 - низькогір'я; 2 - середньогір'я; 3 - високогір'я, що виражає зміну рельєфу за висотою. У відзначених ярусах розміщені висотні пояси (додаток А, **рис. А.4, А.5**).

Приклади поясів: лісовий, гірсько-лучний, льодовиково-нівальний. Як правило, висотна поясність закінчується нівально-льодовиковим поясом, але не всі гори його

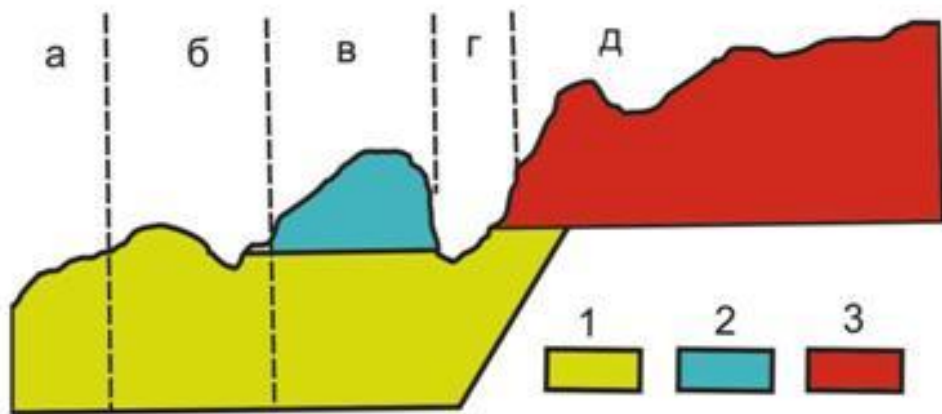

Рисунок А.4 – Схема диференціації ярусів і ландшафтів гірських країн (за А.Г. Ісаченком, 1965).

Яруси: **1-низькогірний**; **2-середньогірний**; **3-високогірний**.

Ландшафти: а, б, г – **низькогірні**; в – **середньогірні**; д, е – **високогірні**.

3.5 Особливості ландшафтної структури гірських територій

У працях Г. П. Міллера досить повно висвітлені морфологічні одиниці гірських ландшафтів. Там наведені додаткові (специфічні) для гірських ландшафтів морфологічні одиниці: **літогенетична стрія**, **морфогенетична висотна місцевість** і **орокліматичний сектор**.

У результаті **морфологічні одиниці гірських ландшафтів** формують такий ряд: **фація** – **підурочище** – **урочище (просте, складне)** – **стрія** – **висотна місцевість** – **сектор** – **ландшафт**.

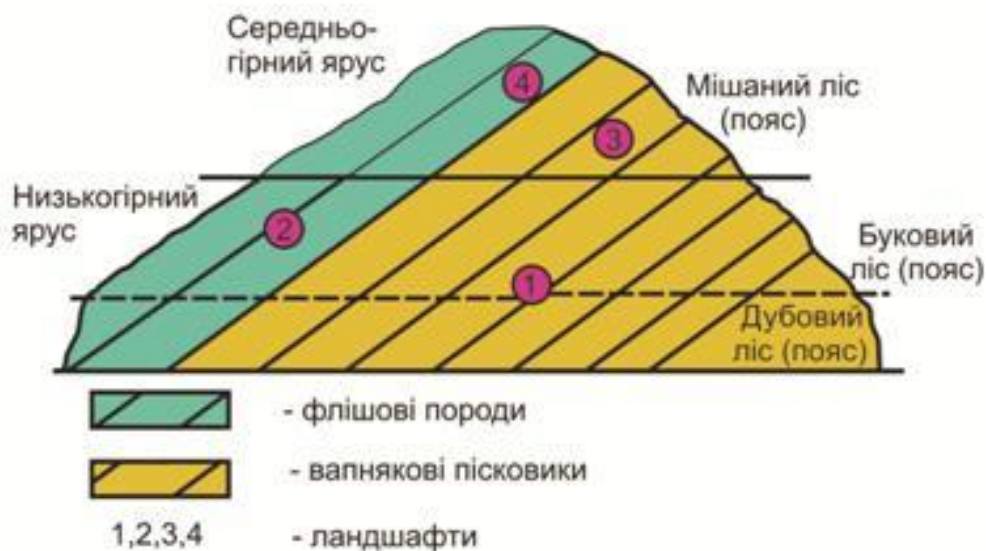

Рисунок А.5 – Схема диференціації середньо- і низькогірних ландшафтів

Стрія (від лат. *stria* – смуга) – це ПТК, який складається з ряду літологічно однорідних урочищ у межах однієї висотної місцевості. **Стрію** можна визначити за її головними властивостями. **Наприклад**: 1) стрія на аргілітово-алевролітових відкладах із вологими ялицевими лісами (**Карпати**); 2) стрія на піщано-глинистих (сарматських) відкладах зі свіжою дібровою (**Кодри Молдови**).

Приклад повної назви стрії: круті пригребеневі схили на пісковиках і пачках флішу з асоціацією чорниці і буяхи на гірських буроземних ґрунтах.

3.5 Особливості ландшафтної структури гірських територій

- **Висотна місцевість** – це ПТК, що розвивається на основі висотних генетично зв'язаних комплексів мезоформ рельєфу.
- Вони можуть виникнути у процесі розвитку окремих масивів, хребтів, улоговин під впливом одного з факторів морфогенезу.
- **Висотні місцевості утворюють ніби певний поверх гірського ландшафту.**
- **Приклади:**
- давньольодовикове субальпійське високогір'я (ерозійне);
- крутосхилове ерозійно-денудаційне лісове середньогір'я;
- днище долин із низькими цокольно-алювіальними терасами з луками на гірсько-дернових ґрунтах та ін.
- **Ландшафтний сектор** являє собою вертикальний ряд спряжених ділянок висотних місцевостей (груп стрій), які розвиваються в подібних умовах солярної і циркуляційної експозицій. Отже, вони виділяються за відмінностями в кліматі (температурний режим і зволоження), що впливає на розвиток біокомпонентів, та ін.
- **Приклади:**
- Так, у ландшафті гірської групи **Чорногори**⁵⁷ південно-західні макросхили дістають за рік на 200- 300 мм опадів більше, ніж північно-східні, а середня температура вегетаційного періоду відповідно вища на 2 °С.
- Інший приклад, у межах висотної місцевості крутосхилового середньогір'я ландшафту **Свидовецького масиву**⁵⁸ на схилах північно-східної макроекспозиції переважають **ялинові ліси**, тоді як на південно-

3.5 Особливості ландшафтної структури гірських територій

Гірський ландшафт є цілісним багатопверховим додатним чи від'ємним за формою природним територіальним макрокомплексом, який чітко відокремлений у геологічному фундаменті та рельєфі гірської області й складається з висотних місцевостей.

Про його зонально-провінційне положення свідчать біогенні компоненти.

Прикладами є гірські ландшафти масиву Свидовець, *Ясінської улоговини*⁵⁹ і *Мармароського масиву*⁶⁰ та ін. (Міжгірські впадини виділяються в самостійні ландшафти).

Ландшафт масиву Чорногір'я⁶¹ в Карпатах середньогірний, із переважанням гірсько-тайгового поясу і субальпійського з ділянками альпійського (у верхній частині).

Територія, яка характеризується своєрідним висотним спектром поясності знизу до верху, не може розглядатись як єдиний ландшафт, тому що розташована у межах різних ярусів, на неоднорідному структурно-літологічному і геоморфологічному фундаменті і має різні умови кліматоутворення та ін. (додаток А, рис.А.5).

Іноді ландшафт не виходить за межі одного висотного поясу.

Розлуч. Мегасхили з буком і
ялицею

ДЯКУЮ ЗА
УВАГУ!

